

SHELL EN EXXONMOBIL WILLEN GELD VAN NEDERLAND VOOR STOPZETTEN GASWINNING – DE WERELD OP ZIJN KOP

De gaswinning in Groningen heeft niet alleen honderden miljarden opgeleverd, maar vooral ook veel leed en verwoesting veroorzaakt. De aardbevingen grijpen diep in het leven van Groningers in. Vele duizenden huizen en gebouwen zijn beschadigd – zelfs onherstelbaar. Mensen leven met angsten en depressies. Uiteindelijk besluit de Nederlandse regering de gaskraan dicht te draaien. Intussen zetten de multinationals Shell en ExxonMobil, die gigantische winsten met het Groningse gas boekten, met nationale en internationale arbitragezaken de Nederlandse staat onder druk over de financiële afwikkeling. Dit kan Nederland miljarden gaan kosten.

1. Hoe begon de gaswinning in Groningen?

In het uitgestrekte landschap van Groningen liggen dorpjes, buurtschappen en enkele steden. Honderdduizenden mensen wonen er in statige panden, boerderijen en nieuwbouwwijken. Bovenop een immense gasbel. In 1959 wordt bij boringen in Slochteren een enorme ondergrondse gasvoorraad aangetroffen.¹ De vondst wordt gedaan door de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM), een joint venture van Shell en ExxonMobil. De Nederlandse staat geeft toestemming aan de NAM om het gas uit de bodem te halen. In 1963 beginnen de boringen. Het Groningenveld is het grootste gasveld van Europa en zelfs één van de grootste ter wereld.² Hoeveel er met de gaswinning wordt verdiend, blijft al die tijd geheim. Tot 2022. Dan wordt bekend dat de NAM sinds de jaren zestig met het Groninger gas 66 miljard euro winst heeft geboekt.^{3 4}

2. Wat betekent de gaswinning voor Nederland en Europa?

Het Groningse gas brengt ongekende welvaart. Het levert de Nederlandse schatkist maar liefst 363 miljard euro op. Hiermee kan de verzorgingsstaat worden opgebouwd, waar de Nederlandse bevolking van profiteert. Ook zorgt het gas voor ander energiegebruik. Voorheen gebruikte men vooral kolen, olie en hout voor het koken en stoken. De bevolking stapte massaal over op aardgas, dat goedkoper, gemakkelijker en minder vervuilend is.⁵ Niet alleen in Nederland, maar op het hele continent ontstaat een immens distributienetwerk.

3. Hoe ontwikkelen de aardbevingen zich?

De gaswinning in Groningen, een van de meest dichtbevolkte winningsgebieden ter wereld⁶, is ook catastrofaal. Er komen trillingen en aardbevingen. In 1986 wordt Assen op Tweede Kerstdag getroffen door een aardbeving met een kracht van 2,8 op de schaal van Richter.⁷ Vanaf het begin van de boringen zullen meer dan 1600 aardbevingen de regio treffen.⁸ De bodem daalt.

Op 16 augustus 2012 vindt 's avonds een aardbeving plaats bij het Groningse dorp Huizinge. Het is met een magnitude van 3,6 de krachtigste ooit in de provincie gemeten.⁹ De aardbevingen volgen elkaar in deze piekperiode op. Pas in 2014 begint de regering de gaswinning te verminderen.

4. Hoeveel schade wordt er gemeld?

Uiteindelijk komen er minstens 267.466 schademeldingen, waarvan 85.000 adressen meer dan eenmaal schade hebben gehad.¹⁰ Zo'n 11.880 adressen zijn eind 2022 nog niet veilig. Van 7289 adressen is het dan nog onduidelijk of deze veilig zijn. In een dorp als Overschild moet 80 procent van de huizen worden versterkt of afgebroken en herbouwd. Vele Groningers hebben stress en gezondheidsklachten. Ze voelen zich bovendien niet gehoord door het rijk en ervaren wantrouwen bij de schadeafhandeling, die vaak uit onduidelijke en complexe procedures bestaat.

5. Wanneer besluit de regering de gaswinning te stoppen?

Het ministerie van Economische Zaken kondigt op 29 maart 2018 aan dat de gaswinning zo snel mogelijk volledig beëindigd wordt, uiterlijk in 2030.¹¹ Drie maanden later, juni 2018, sluiten de NAM-multinationals en de staat een Akkoord op Hoofdpijnen (AoH) over de stop en de afhandeling van de bevingsgerelateerde schade.¹² Hierin 'is vastgelegd dat NAM altijd blijft betalen voor alle schade en versterking van gebouwen. Daartoe bieden Shell en ExxonMobil garanties', schrijft de minister van Economische Zaken en Klimaat.

Op 22 mei 2019 wordt Westerwijtwerd, in de gemeente Loppersum, getroffen.¹³ De aardbeving is met een magnitude van 3,4 de op twee na krachtigste beving in de provincie.¹⁴ Voor de veiligheid van de bewoners besluit de regering de gaskraan in Groningen versneld dicht te draaien, uiterlijk in 2022.¹⁵ In oktober 2023 stopt de gaswinning in Groningen.¹⁶ Daarmee is de ellende nog niet voorbij. De meest recente aardbeving vindt plaats op 25 februari 2025 met een kracht van 0,4 op de schaal van Richter.¹⁷

6. Wat concludeert de parlementaire enquêtecommissie?

Op 5 maart 2019 besluit de Tweede Kamer tot een parlementaire enquête naar de aardgaswinning in Groningen.¹⁸ De commissie, die op 24 februari 2023 in Zeerijp haar rapport aanbiedt, stelt dat de belangen van de Groningers 'structureel' zijn genegeerd, 'met rampzalige gevolgen' voor hen. Het is de hevige aardbeving bij Huizinge in 2012 die 'een eerste kantelpunt' vormt. 'Niet omdat de oliemaatschappijen direct het gevaar onderkennen, maar omdat de toezichthouder Staatstoezicht op de Mijnen adviseert de gaswinning zo snel mogelijk zo ver mogelijk terug te brengen', schrijft de commissie. Maar het advies wordt niet meteen opgevolgd. 'Zowel de Staat als de oliemaatschappijen benadrukken het belang van de Groningse gaswinning voor de leveringszekerheid', stelt de commissie, die het 'zeer kwalijk' vindt dat men zich achter dit 'rookgordijn' verbergt. Het 'echte kantelpunt' blijkt het moment waarop belangenorganisaties afdwingen dat het Openbaar Ministerie moet onderzoeken of de NAM strafrechtelijk kan worden vervolgd. Pas vanaf dat moment zijn moederbedrijven Shell en ExxonMobil bereid grote stappen te zetten in het afbouwen van de gaswinning', aldus de commissie.¹⁹

7. Hoe reageren ExxonMobil en Shell?

Shell en ExxonMobil hebben zestig jaar van het Groningenveld geprofiteerd, in toenemende mate ten koste van de Groningers. Als de gaswinning eindigt, maken zij bezwaar tegen de financiële afwikkeling en starten via de NAM juridische procedures tegen Nederland bij een arbitragetribunaal. De geschillen gaan onder andere over de schadekosten en de kosten voor versterkingsprojecten.²⁰ De NAM is bij die laatste categorie in 2023 gestopt met betalen en moet nog 550 miljoen euro aan Nederland voldoen.²¹

8. Hoe zit het met de bijdrage aan perspectief voor Groningen?

Ook weigert de NAM de bijdrage aan perspectief voor Groningen volledig te betalen. Volgens het Akkoord op Hoofdpijnen (AoH) zou de NAM tot 2030 in totaal 500 miljoen euro bijdragen aan dit programma, dat de economie en leefbaarheid in de regio helpt versterken.²² Maar op 19 juli 2024 lieten de twee multinationals weten de facturen voor 2023 en 2024 slechts gedeeltelijk te willen voldoen vanwege de beëindiging van de gaswinning, schrijven de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Herstel Groningen, en de minister van Klimaat en Groene Groei in hun kamerbrief van 9 oktober 2024.²³ De Nederlandse staat heeft betaling van de facturen geëist.

9. Waar gaat de derde zaak voor het Nederlands Arbitrage Instituut over?

Terwijl er al procedures lopen, starten Shell en ExxonMobil op 7 december 2023²⁴ een derde arbitragezaak tegen de staat bij het Nederlands Arbitrage Instituut (NAI).^{25 26 27} Deze gaat over kwesties zoals de hoogte van de compensatie voor de twee multinationals vanwege de sluiting van het Groningen-veld, de vergoeding van de kosten voor gasopslag in Norg, en de verrekening van de kosten voor de schadeafhandeling en versterking van woningen. Ofwel, hoofdafspraken uit Akkoord op Hoofdpijnen (AoH). Een arbitrageprocedure en vonnis zijn geheim. In dit geval heeft de staat met Shell en ExxonMobil afgesproken dat het vonnis, dat bindend is, openbaar wordt gemaakt.²⁸ Mocht de arbiter de twee multinationals in het gelijk stellen, kan dit de staat miljarden euro's kosten.²⁹ De uiteindelijke uitspraak wordt niet voor 2028 verwacht.³⁰

10. Hoe verloopt deze arbitrage?

Op 6 maart 2025 sturen de minister van Klimaat en Groene Groei en de staatssecretaris voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties een brief naar de Tweede Kamer over een eerste vonnis over deelaspecten in deze arbitrage.³¹ Shell en ExxonMobil hebben informatieverzoeken gedaan want ze vinden dat opgelegde schadeheffingen onvoldoende transparant en inzichtelijk zouden zijn en Nederland een andere accountant dan de Auditdienst Rijk (ADR) had moeten aanstellen. Ook willen ze overleg over de inhoud van de periodieke rapportages van het Instituut Mijnbouwschade Groningen (IMG). De arbitragerechter heeft niet alle verzoeken ingewilligd, maar verplicht de Nederlandse staat wel om informatie over heffingen (fysieke en immateriële schade en waardedaling) te verstrekken. Ook moet Nederland met Shell en ExxonMobil overleggen over de reikwijdte van de controle door de auditdienst en over de inhoud van de periodieke rapportages van het IMG aan de NAM.

Het betekent dat bedrijven die de schade hebben veroorzaakt, nu zeggenschap krijgen over hoe de staat hun financiële verplichtingen beoordeelt. Er zijn zorgen of Shell en ExxonMobil deze informatie kunnen gebruiken om hun financiële verantwoordelijkheid aan te vechten. Ook zijn er vragen over de privacy van de getroffen Groningers.

11. Maar hier blijft het niet bij. ExxonMobil is ook nog eens een internationale arbitragezaak gestart.

Op 30 september 2024 heeft ExxonMobil ook nog een ISDS-claim ingediend tegen Nederland bij het International Centre for the Settlement of Investment Disputes (Internationale Centrum voor Beslechting van Investeringsgeschillen) in Washington.³² Het ICSID is een privaat gerechtshof waar bedrijven staten kunnen dagen als ze vinden dat hun belangen geschaad worden.

In een post op LinkedIn verwijst de multinational ook in deze zaak naar het Akkoord op Hoofdpijnen (AoH) uit 2018. ExxonMobil beweert dat de Nederlandse staat kort na het ondertekenen van het akkoord

‘haar contractuele verplichtingen’ zou hebben geschonden en ‘geen zinvolle schikkingsgesprekken’ heeft gevoerd. ‘Het is onze mening dat de vorige regering niet de intentie had om tot een minnelijke schikking te komen. Ze heeft meermaals eenzijdig maatregelen genomen die ExxonMobil als investeerder willekeurig en onevenredig benadeelden. Deze acties hebben ons vertrouwen in het Nederlandse investeringsklimaat geschaad.’ Het is mogelijk dat ExxonMobil ook in deze zaak miljarden euro's aan compensatie van de Nederlandse staat zal eisen.

12. Wat is ISDS?

ExxonMobil maakt hierbij gebruik van *investor-state dispute settlement* (ISDS), ofwel een investeerder-staat geschillenbeslechtsprocedure. Dit type geschillenbeslechting werd in de jaren zestig geïntroduceerd. Voormalige koloniale investeerders konden van nieuwe onafhankelijke staten compensatie eisen als hun bezittingen werden genationaliseerd. Nederland stond aan de wieg van ISDS. Het nam als eerste land zo'n bepaling op in een investeringsverdrag met Indonesië.³³

Intussen zijn in honderden internationale investeringsverdragen ISDS-bepalingen opgenomen.³⁴ Het heeft geleid tot een groot internationaal juridisch systeem dat buiten de nationale rechtbanken om opereert. Het beschermt buitenlandse investeerders en stelt deze bedrijven in staat om regeringen aan te klagen als zij vinden dat nieuw beleid een bedreiging vormt voor hun winsten en om gigantische schadevergoedingen te eisen. Veelal vechten ondernemingen via dit soort zaken wetgeving in het publieke belang (milieu, klimaat, gezondheid) aan. Daarmee ondermijnen zij beleid dat als doel heeft de bevolking en de aarde te beschermen.

13. Welke rol speelt Nederland? Over BITs en andere investeringsbeschermingsverdragen

Nederland speelt een grote rol in dit internationale systeem dat multinationals beschermt. Dit komt door de vele Bilaterale Investeringsakkoorden (BITs), die Nederland met andere landen sloot en waarin ISDS-bepalingen zijn opgenomen. Sinds het eerste verdrag met Indonesië is het aantal akkoorden enorm toegenomen. Inmiddels heeft Nederland maar liefst 75 van dit soort verdragen met andere landen. Het doel is het beschermen van investeringen van Nederlandse bedrijven in het buitenland. In de praktijk geven BITs multinationals een sterk machtsmiddel in handen, met dramatische gevolgen voor mens en milieu wereldwijd.

Nederland speelt ook een hoofdrol bij het faciliteren van ISDS-claims omdat multinationals zich hier gemakkelijk kunnen ‘vestigen.’ Zij kunnen gebruikmaken van de bescherming die de bilaterale investeringsakkoorden bieden aan ‘Nederlandse’ ondernemingen die actief zijn in het land waarmee het verdrag is gesloten. Het heeft enorme gevolgen. Via Nederland hebben bedrijven al ruim 105 miljard dollar van andere staten geëist.³⁵

Met de internationale ExxonMobil-arbitragezaak komt dit beschermingssysteem als een boemerang terug. Hoe zit dat in elkaar?

14. Hoe kan ExxonMobil de Nederlandse staat aanklagen?

Nederland had de ExxonMobil-claim niet zien aankomen. De start van de juridische procedure komt ‘als een verrassing,’ schrijven de ministers van Klimaat en Buitenlandse Handel en staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Herstel Groningen, op 18 oktober 2024 aan de Tweede Kamer.³⁶

De multinational heeft de arbitrageclaim dan ook niet laten indienen door Exxon Nederland, maar door ExxonMobil Petroleum & Chemical BV, ofwel ExxonMobil België.^{37 38} Het bedrijf beroept zich 'op bescherming van haar (indirecte) investering in Nederland als indirect aandeelhouder van de NAM', aldus de betrokken bewindslieden in hun kamerbrief van 9 oktober 2024.³⁹

15. Wat houdt de ISDS-claim van Exxon in?

ISDS-claims vinden onder grote geheimhouding plaats. Mogelijk worden de details van de internationale ExxonMobil-zaak pas over enkele jaren, of nooit, openbaar gemaakt. Wat wel duidelijk is, is dat het om 'hetzelfde onderwerp' gaat als bij de andere lopende zaken.⁴⁰ 'Deze procedure heeft grote raakvlakken met de eerder genoemde arbitrage die Shell en ExxonMobil gezamenlijk gestart zijn tegen de Staat', schrijven de bewindslieden.⁴¹

16. Wat is het Energy Charter Treaty waar ExxonMobil naar verwijst?

In de LinkedIn-post stelt ExxonMobil België dat de Nederlandse regering het Energy Charter Treaty (ECT) heeft geschonden. Het ECT is een internationaal investeringsbeschermingsverdrag voor de energie sector uit het midden van de jaren negentig. Het verdrag geeft bedrijven in de energiesector enorme macht om staten voor miljarden dollars aan te klagen bij internationale private tribunalen, bijvoorbeeld als een regering besluit nieuwe olie- of gaspijpleidingen stop te zetten of het gebruik van steenkool af te bouwen. De meeste ISDS zaken in Europa vinden plaats op basis van het ECT.⁴²

Onder druk van campagnes door Europese organisaties heeft Nederland zich samen met andere EU-lidstaten plus de Europese Commissie in 2025 teruggetrokken uit het ECT. De investeringsbescherming heeft echter een zombie-clausule en leeft nog 20 jaar door.

17. Eerdere arbitragezaken

Nederland werd eerder geconfronteerd met dergelijke claims. In 2021 spanden de Duitse energiebedrijven RWE en Uniper een arbitragezaak aan bij het ICSID tegen de Nederlandse staat vanwege het besluit om vanaf 2030 kolengestookte energie te verbieden.⁴³ De bedrijven beweerden dat hun belangen werden geschonden en dat zij bijna 2,5 miljard euro schade hadden. De hoogste Duitse rechter verklaarde in 2023 dat de zaken ontoelaatbaar zijn. Daarmee volgde het Bundesgerichtshof in Karlsruhe de uitspraak van het Europese Hof van Justitie dat in 2022 had bepaald dat 'intra-EU geschillen op basis van het ECT' in strijd zijn met het Europese recht.⁴⁴

Het probleem is dat tribunalen zoals ICSID die ISDS-zaken behandelen, zich weinig aantrekken van deze uitspraak van het hof.⁴⁵ Deze tribunalen stellen dat het Europees recht niet van toepassing is, en dat zij onder internationaal recht opereren.

Daarnaast hadden RWE en Uniper ook nationale procedures in Nederland aangespannen. Maar de rechtbank in Den Haag bepaalde dat het kolenverbod als maatregel om de CO₂-uitstoot terug te dringen rechtmatig en proportioneel waren en ook voorzienbaar voor de eigenaren van de kolencentrales.⁴⁶ Al deze zaken hebben de Nederlandse regering minstens 5,4 miljoen euro aan juridische kosten gekost.⁴⁷

18. Hoe gaat het in Groningen?

Groningen kampt nog altijd met de enorme gevolgen van de gaswinning. 'Mensen vertrekken of zeggen dat je er niet heen moet gaan omdat het niet veilig is. De prijzen van huizen zakken', zegt Coert Fossen, voorzitter van de Groninger Bodem Beweging (GBB).⁴⁸ Het is moeilijker om in het aardbevingsgebied een bedrijf te runnen.

Agustín De Julio Pardo, promovendus aan de Rijksuniversiteit Groningen, wijst op de gevolgen voor persoonlijke levens. Stel dat je huis in 2011 is beschadigd, en dat het in 2012 en 2013 opnieuw gebeurde. Het wordt telkens gerepareerd, maar de aardbevingen blijven komen. 'Vooral in die zaken, heb je heel duidelijke negatieve gezondheidseffecten', zegt hij. 'We hebben het over slapeloosheid, over angst en depressie.'

Als het gaat om fysieke schade, zijn er van de 268.970 meldingen nog 18.713 in behandeling.⁴⁹ Bij waardebepaling zijn er van de 120.018 meldingen, nog 45 in behandeling. Als het gaat om immateriële schade zijn er 113.036 meldingen, waarvan er nog 2318 worden behandeld. Nog altijd worden er onveilige situaties gemeld. 'Mensen in Groningen voelen zich niet alleen vergeten, maar gebruikt door de staat', aldus De Julio Pardo.

19. Wat als de multinationals de arbitrage-zaken winnen?

De arbitragezaken komen bovenop al het leed en schade, en veroorzaken extra onzekerheid. Als ExxonMobil deze arbitragezaken wint is het mogelijk dat de Nederlandse staat miljarden euro's moet betalen. Het is de wereld op z'n kop. Want het betekent dat de belastingbetaler, onder wie ook de Groningers, deze giganten moet compenseren voor het stoppen van de verwoestende gaswinning en de berekende schade. Terwijl het juist deze bedrijven zijn die moeten betalen voor de verwoesting, schade en het leed veroorzaakt door de gaswinning, waarvan zij decennialang met gigantische winsten profiteerden.

20. Wat willen wij?

STOP DE ARBITRAGEZAKEN!

ExxonMobil en Shell hebben genoeg verdiend aan de Groningers en aan Nederland! Het is schandalig dat de bedrijven proberen om de financiële kosten van tientallen jaren gaswinning en aardbevingsschade af te wentelen op de samenleving. Shell, Exxon en de NAM moeten de arbitragezaken onmiddellijk stoppen, hun ereschuld aan Groningers inlossen en betalen voor het herstel van Groningen.

STOP ISDS

Het is tijd om het gebruik van ISDS te stoppen. Dit systeem van investeringsverdragen met claimprocedures stelt belangen van bedrijven boven die van mensen en hun leefomgeving. Het is schandalig dat ExxonMobil en Shell miljarden aan compensatie kunnen claimen voor het stoppen met de destructieve gaswinning in Groningen! We moeten ervoor zorgen dat dit nooit meer kan gebeuren!

Nederland speelt internationaal een cruciale rol in het faciliteren van ISDS. Nederland moet daarom een voortrekkersrol nemen om te bouwen aan een toekomst waarin ons bestaan niet wordt bedreigd door de macht van grote bedrijven. De Nederlandse regering moet:

1. **alle bestaande verdragen met ISDS beëindigen.**
2. **geen nieuwe verdragen met ISDS of contracten met mogelijkheid tot private arbitrage afsluiten.**
3. **de zombie-clausule in het Energy Charter Treaty (ECT) en alle andere handels- en investeringsverdragen opheffen.**
4. **een handelssysteem creëren dat goed is voor mens, dier en planeet en niet ISDS in een aangepaste vorm terugbrengt.**

Als Nederland uit alle verdragen met investeringsbescherming stapt, geen nieuwe verdragen met dit mechanisme afsluit en de zombie-clausule in alle verdragen opheft, brengen wij een wereld zonder ISDS een stap dichterbij.

EINDNOTEN

1. https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/2023-04/Groningers-boven-gas_boek2-1959-2012.pdf
2. Enquêtecommissie p. 7: Slochteren is daarmee niet alleen het grootste gasveld van Europa, maar ook een van de grootste gasvelden ter wereld https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/2023-04/Groningers-boven-gas_boek2-1959-2012.pdf
3. <https://fd.nl/economie/1446676/gaswinning-in-groningen-leverde-428-mrd-op>
4. [https://www.tweedekamer.nl/Groningen/rapport/persbericht-noemt 66 miljard en 363 miljard](https://www.tweedekamer.nl/Groningen/rapport/persbericht-noemt-66-miljard-en-363-miljard)
5. <https://milieudefensie.nl/wonen-zonder-gas/geschiedenis-van-aardgas-in-groningen>
6. [https://rapportaardgaswinning.tweedekamer.nl/conclusies-en-aanbevelingen - zie voorwoord](https://rapportaardgaswinning.tweedekamer.nl/conclusies-en-aanbevelingen-zie-voorwoord)
7. Pagina 62 - https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/2023-04/Groningers-boven-gas_boek2-1959-2012.pdf
8. [https://rapportaardgaswinning.tweedekamer.nl/conclusies-en-aanbevelingen 'inmiddels 1.615 aardbevingen die door gaswinning werden veroorzaakt.'](https://rapportaardgaswinning.tweedekamer.nl/conclusies-en-aanbevelingen-inmiddels-1.615-aardbevingen-die-door-gaswinning-werden-veroorzaakt)
9. Pagina 42 https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/2023-04/Groningers-boven-gas_boek2-1959-2012.pdf
10. Cijfers van enquêtecommissie – per 31-12-2022 <https://rapportaardgaswinning.tweedekamer.nl/static/PEAG-Inzicht.pdf>
11. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-33529-457.html>
12. https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2018Z12300&did=2018D35837
13. <https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/zware-aardbeving-in-groningse-westerwijterd>
14. Westerwijterd (22 mei 2019, magnitude 3,4) https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/2023-04/Groningers-boven-gas_boek2-1959-2012.pdf
15. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-33529-660.html>
16. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/06/23/gaswinning-groningen-stopt-per-1-oktober-2023>
17. <https://destaatvangroningen.nl/omgevingsmonitor-basis-milieu-bodem-aardbevingen.html>
18. <https://www.tweedekamer.nl/kamerleden-en-commissies/commissies/parlementaire-enqu%C3%AAtecommissie-aardgaswinning-groningen/over-de>
19. <https://www.tweedekamer.nl/Groningen/rapport/persbericht>
20. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-33529-1172.pdf>
21. <https://open.overheid.nl/documenten/8cb67d-bf-c65f-420d-9f4d-8d1e4e12741d/file>
22. https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2018Z12300&did=2018D35837
23. <https://open.overheid.nl/documenten/8cb67d-bf-c65f-420d-9f4d-8d1e4e12741d/file>
24. Pagina 8 <https://nextcloud.bothends.org/s/NxeTzF52jrDjxyl>
25. <https://open.overheid.nl/documenten/359f90d8-59a9-481d-b6ec-195519526403/file>
26. <https://www.nam.nl/nieuws/2022/nam-wil-helderheid-aardbevingskosten-vraagt-arbitrage-aan.html>
27. <https://open.overheid.nl/document-en/54d35275-e736-400c-9550-a49b5186ceaf/file>
28. <https://open.overheid.nl/document-en/048e7ea6-6083-447b-ab4c-1d5d8fb747f0/file>
29. <https://www.nrc.nl/nieuws/2024/02/14/arbitragezaak-van-shell-en-exxon-tegen-de-staat-kan-miljarden-kosten-a4190163>
30. <https://nextcloud.bothends.org/s/NxeTzF52jrDjxyl>
31. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2025/03/06/vonnis-inzake-voorlopige-voorzieningen-transparantie-en-controleverplichtingen-akkoord-op-hoofdlijnen>
32. <https://www.somo.nl/nl/exxonmobil-klaagt-nederland-aan-vanwege-sluiten-gasveld-groningen/>
33. <https://www.bothends.org/nl/Actueel/Nieuws/50-jaar-investeringsverdragen-met-ISDS-tijd-voor-verandering/>
34. idem
35. <https://www.somo.nl/nl/viering-60-jaar-nederlandse-investeringsverdragen-geen-reden-voor-feestje/>
36. <https://open.overheid.nl/document-en/584dea28-958a-4485-b868-b85df94721cb/file>
37. <https://www.transnational-dispute-management.com/legal-and-regulatory-detail.asp?key=35688>
38. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2024/10/09/kamerbrief-over-stand-van-zaken-procedures-met-de-nam-shell-en-exxonmobil>
39. <https://open.overheid.nl/documenten/8cb67d-bf-c65f-420d-9f4d-8d1e4e12741d/file>
40. <https://open.overheid.nl/document-en/584dea28-958a-4485-b868-b85df94721cb/file>
41. <https://open.overheid.nl/documenten/8cb67d-bf-c65f-420d-9f4d-8d1e4e12741d/file>

42. <https://www.somo.nl/nl/energy-charter-treaty-hoe-zat-het-ook-al-weer/>
43. <https://www.somo.nl/nl/arbitragezaak-van-rwe-tegen-nederlandse-kolenverbod-niet-ontvankelijk-onder-europees-recht/>
44. <https://www.somo.nl/nl/exxonmobil-klaagt-nederland-aan-vanwege-sluiten-gasveld-groningen/>
45. Gebaseerd op quote Bart-Jaap Verbeek - <https://www.landclimate.org/totally-irresponsible-how-exxon-is-exploiting-international-law-to-sue-the-dutch-government/>
46. <https://www.somo.nl/nl/arbitragezaak-van-rwe-tegen-nederlandse-kolenverbod-niet-ontvankelijk-onder-europees-recht/>
47. <https://www.somo.nl/nl/arbitragezaak-van-rwe-tegen-nederlandse-kolenverbod-niet-ontvankelijk-onder-europees-recht/>
48. <https://www.landclimate.org/totally-irresponsible-how-exxon-is-exploiting-international-law-to-sue-the-dutch-government/>
49. <https://www.schadedoormijnbouw.nl/dashboard>